

PREDGOVOR

Primarni motiv za pisanje ove knjige leži u kolegiju pod nazivom *Koncepti neolitizacije – modeli prelaska na poljoprivredu*. Kolegij je osmislila i izvodila prof. Tihomila Težak-Gregl kao integrirani uvod u neolitičku epohu euroazijskog prostora. Unutar njega predaju se osnovni modeli i koncepti s kojima su ljudska društva ušla u neolitičko razdoblje, točnije dijakronički slijed razvoja koji je do tog razdoblja doveo. Dok su europski i ponajviše hrvatski prostor obuhvaćeni drugim kolegijima, uočen je nedostatak nastavne materije koja objašnjava kako je do neolitika došlo, onog neolitika i onog prostora čije će dosege, više ili manje direktno, baštiniti europsko tlo. Ono stoga prima već formirane neolitičke impulse s Bliskog istoka u okviru nečega što zovemo *neolitički paket* u jednom širem smislu. Unutar njega studentima arheologije bilo je otežano shvatiti dinamiku i principe razvoja neolitika na našem tlu bez uvida u mehanizme i područja koji su mu prethodili. Ovaj je, dakle, kolegij osmišljen da riješi spomenuti nedostatak. Iako knjiga obuhvaća iznimno kompleksne i, zbog stanja istraživanja, još u cijelosti nedovoljno poznate procese, pisana je u jednom „pitkijem“ obliku da bi omogućila, prvenstveno studentima na kolegiju, ali i drugima zainteresiranima, jasnije razumijevanje osnovnih koncepata tih procesa. Suvremeni pristup studiju, jačanje znanstvenih mreža i komunikacija među studentima, integracija hrvatske znanosti u krug Europske unije i konačno goleme mogućnosti studentske razmjene, omogućili su mobilnost koja značajno pridonosi stjecanju novih znanja. U takvom okruženju nedostatak štiva na hrvatskom jeziku postao je vrlo vidljiv. I u tome će smislu ovaj tekst našim studentima biti, nadam se, od pomoći.

Kako je rečeno, nastanak neolitika kompleksan je proces na mjestu njegova nastanka i neraskidivo je vezan uz njemu prethodna razdoblja. Tako jedno od početnih poglavlja objašnjava temeljna pitanja kognitivnog razvoja ljudskog mozga, pokušavajući ilustrirati kako je taj razvoj morao „preskočiti“ niz prepreka u ekosustavima koji su se kroz različita razdoblja,

ponekad velikom dinamikom, mijenjali. Uz njega su direktno vezani razvoj tehnologija, lovnih strategija i društvenog aspekta zajednica kao faktori koji su morali biti zadovoljeni da bi te zajednice zakucala na vrata civiliziranog (sedentarnog) života. Civilizacija je sama po sebi kompleksan pojam i u okvirima same definicije te riječi i razdoblja o kojem se govori u knjizi ne može biti doslovno korištena, s obzirom na to da *civilizacija* po svojoj definiciji podrazumijeva društva jednog višeg stupnja političke, društvene pa čak i vojne organizacije (npr. Mikenska civilizacija). Međutim, neolitičko razdoblje, pogotovo u posljednjih dvadesetak godina, bilježi neslućene civilizacijske dosege koje tek počinjemo razumijevati. Neki su od njih predstavljeni u okviru opisa pojedinih lokaliteta koji su tendenciozno odabrani da posluže plastičnijem razumijevanju, kako u svojim kronološkim aspektima vezanim uz neolitizaciju, tako i po kategorijama nalaza koje pokazuju napredak u spomenutim tehnologijama i društvenoj organizaciji.

Dinamika razvoja bilo kojeg od prapovijesnih razdoblja temelji se na nizu utjecaja koji nisu vezani uz ono što proučava arheologija. U prvome redu, tu pripadaju klimatološke i reljefne odrednice bliskoistočnog prostora, koje u periodu kraja pleistocena i početka holocena svjedoče intenzivnim promjenama u okolišu. Vrlo kratko, u osnovnim crtama, one su prikazane u poglavlju kojemu je cilj ilustrirati kako su se te promjene odvijale. Općenito poglavlje o neolitiku temeljni je uvod koji pokušava objasniti većinu gore navedenih procesa. U njemu je najviše pažnje posvećeno tijeku domestikacije osnovnih biljaka i životinja, čije je pripitomljavanje toliko duboko prodrlo u tadašnje društvene sustave i tako ih promijenilo. U tome smislu to je suština onoga što neolitik toga prostora sam po sebi jest. Problem promjenjivih apsolutnih datuma koji potječu iz starije literature, do kojih se došlo starijim, manje osjetljivim i manje preciznim kalibracijskim krivuljama, s obzirom na to da se konstantno pridodaje nova količina spoznaja s novih iskopavanja, riješen je tako da se koriste kronologije koje su najčešće u upotrebi. Zbog toga će ovaj rad, kao i mnogi drugi te vrste, biti „zastario“ već s trenutkom kad izađe iz tiska. Međutim, datumi, koliko god bili ključni za razumijevanje dinamike razvoja, ovdje nisu u primarnom žarištu. Oni su, iako apsolutni, jedna relativna odrednica, pokazatelj trenutka, no u tome je smislu puno važnije shvaćanje procesa. To je i jedna od osnovnih ideja ovog rukopisa.

„Scena“ na kojoj se svi ti događaji odvijaju jest prostor Bliskog istoka¹. Prvenstveno Levant i jugoistočna Azija. Prostori su to kojima zahvaljujemo

¹ Anglofona literatura često koristi i termin *the Middle East*.

najstarije spoznaje o počecima sedentarnog života na području Euroazije, ali i spoznaje o onome što mu je prethodilo, kao i o onome što se događalo nakon što je čovječanstvo savladalo taj kritičan korak vlastitog razvoja. Za razliku od prethodnog paleolitika, neolitik se razvijao značajnije većom brzinom. Ipak, epipaleolitički život, onaj koji je trajao u tranzicijskom periodu između paleolitika i (keramičkog) neolitika, također je jednako važan vremenski okvir tijekom kojega su dosegnuti temeljni faktori koji su omogućili razvoj neolitika kao integralne epohe s ključnim odrednicama koje ga definiraju: sedentizam i vlastita proizvodnja hrane. Bliskoistočni prostor i danas bilježi turbulentnu dinamiku života, čemu izravno svjedočimo posljednjih godina, a ona je direktno formirala mogućnosti istraživanja. Bit će jasno prikazano da su mnogi lokaliteti otkriveni i istraživani u okvirima velikih zaštitnih istraživanja prilikom gradnji velikih elektroenergetskih i irigacijskih sustava na tokovima dviju najdominantnijih rijeka tog prostora, Eufrata i Tigrisa. Takva istraživanja imaju svoja ograničenja, ali i prednosti.

Istraživanje neolitika, pa čak i njegovo samo ime, prošli su dug put razvoja. Prvi ga koristi John Lubbock, koji je zapravo na dva dijela razdvojio de Montfauconov i Thomsenov konstrukt *kameno doba*, na dva primarna razdoblja: paleolitik i neolitik:

From the careful study of the remains which have come down to us, it would appear that Pre-Historic Archaeology may be divided into four great epochs.

I. That of the Drift; when man shared the possession of the Europe with the Mammoth, the Cave bear, the Wolly-haired rinoceros, and other extinct animals. This we may call the Palaeolithic period.

II. The latter or polished Stone Age; a period characterised by beautiful weapons and instruments made of flint and other kind of stones; in which, however, we find no trace of the knowledge of any metal, excepting gold, which seems to be sometimes used for ornaments. This we may call the Neolithic Period. (...).²

Danas, dakako, imamo znatno bolju razlučivost onoga što neolitik jest u kronološkom smislu. Između Lubbockovih vunastih mamuta i pojave prvih metala čitava je sila manjih razdoblja koja predstavljaju „stepenice“ u neolitičkom razdoblju. Nekada je neolitik bio, između ostaloga, definiran pojavom proizvodnje keramike. Danas znamo da baš na Bliskom istoku

² Lubbock 1886: 3.

postoji razdoblje ranog neolitika koji do pojave keramike dijeli dug period od nekoliko tisuća godina. Samo je ta vremenska razlika znatno duža od onoga kako je Lubbock vremenski doživljavao cijelu neolitičku epohu. Te su dvije točke neolitičkog razvoja svojim životima ispunile grupe lovaca-sakupljača koje brzinom kao nikada do tada usvajaju nove vještine, spoznaje i tehnologije.

Također valja naglasiti da se duhovni aspekti i ritualnost ranih neolitičkih zajednica ovdje spominju u tolikoj mjeri koliko je potrebno dočarati njihove osnovne komponente. Sustavniji prikaz te zanimljive i obilne građe bit će prikazan na drugome mjestu.

Otac moderne egipatske arheologije Sir Flinders Petrie jednu od svojih knjiga započeo je rečenicom: *Traženje smisla života u svim je razdobljima prošlosti bila glavna ljudska misao*. Ako je u tome Petrie zaista bio u pravu, *traženje smisla* tj. mjesta radnje ove knjige bit će Bliski istok i Levant, a vrijeme radnje doba nakon posljednjeg ledenog maksimuma. Glavnu scenografsku pozadinu činit će klimatske promjene, a uloge u našoj priči tumače bezimene, ali hrabre skupine lovaca i sakupljača kojima je samo jedna činjenica, bez obzira na to gdje su se nalazili i koliko ih je bilo, bila potpuno zajednička: preživjeti. Tražeći način da prežive, okruženi stalno mijenjajućim okolišem, gotovo sasvim usputno, *otkrili* su neolitik.

To što ste sada ovdje, što sada čitate ovu knjigu, dokaz je da su time odradili sjajan posao.

ZAHVALE

U pisanju ovakvog rada jedno je od najtežih poglavlja ono sa zahvalama. Dakako, pisanje zahvala zapravo pruža zadovoljstvo, no sjetiti se pomoći svakoga i sviju koji su kroz dug vremenski period nastanka pomagali i sudjelovali u njegovu stvaranju gotovo je nemoguć posao. Pokušat ću, unaprijed se ispričavajući svakome koga ću izostaviti, a sasvim je sigurno da nekoga hoću.

Veliku, daleko najveću zahvalu dugujem svojoj profesorici i mentorici Tihomili Težak-Gregl. Odlazeći na svoju posljednju studijsku godinu, preputila mi je kolegij čiji je ovaj rukopis sastavni dio, priručnik koji kratko obuhvaća materiju koja se na njemu obrađuje. Dala mi je *card blanche* da dodam nastavi sve što mi se činilo da treba nadodati, tako da je to postao prvi kolegij koji sam imao prilike djelomično oblikovati temeljem njezina izvornog koncepta – teme neolitizacije. Danas, više nego ikad prije, shvaćam koliko je to bio hrabar potez i koliko je taj čin imao velik značaj, posebno stoga što sam nastavio predavati o toj temi i nakon njezina povratka u nastavu, potom odlaska u mirovinu, a predajem ga i danas. U mnogočemu je bila moj pokretač, ali i stabilizator,

Budući da knjiga obrađuje procese neolitizacije Bliskog istoka, kolijevke sedentarnog života na prostoru Euroazije, bilo je potrebno doći do literature koja, unatoč tada već popriličnoj digitalizaciji, nije bila sasvim dostupna. Odlučujuću su pomoć u tome pružili mnogi, no svakako moram istaknuti Nives Majnarić Pandžić, Klausu Schmidta, Annu Belfer-Cohen, Melindu A. Zeder, Mehmeta Özdoğan, Andrewa Morrea, Svenda Hansena i Jensa Notroffa. Melinda Zeder pomogla je dajući verbalni i pisani doprinos s najnovijim vlastitim istraživanjima i publiciranim radovima, koje je unatoč doprinosu interneta još uvijek ponekad teško nabaviti. Svojoj profesorici Marini Milićević Bradač zahvaljujem što je, prolazeći hodnikom Odsjeka

za arheologiju, dok je moja mentorica bila na studijskoj godini, rijetko kad prošla pored mog kabineta a da nije pitala: *Radite neolitizaciju... opet...?* Marku Aleriću, s Odsjeka za kroatistiku, zahvaljujem što je odgovorio na desetine mailova s upitima o gramatičkom sklanjanju zemljopisnih pojmova, gradova, regija i mjesta koje sam prevodio na hrvatski. *Levantinski* ili *levantski* i sl. bila su pitanja na kojima sam znao zapasti u očaj u tri sata ujutro. Vrhunski gospodin (kakve još samo Bosna može iznjedruti), profesor i doajen turskog jezika u nas, Ekrem Čaušević pobrinuo se da moj izgovor turskih „Babinih greda“ (vidjeti dalje) bude tečan kako dolikuje tome da ih izgovara *jedan gospodin s Balkana*. Zahvaljujući njemu, jednom sam dobio zadovoljstvo počasnno sjediti odmah uz gradonačelnika Istanbula jer sam bio *onaj mladić koji jedini na skupu zna kako se čita i što znači ime sela Hacilar*. To je, kad ste u Turskoj, iznimno važno. Leon Kichl i Naida Brandl u više su navrata prevodili toponime i nazive lokaliteta s turskog i izraelskog jezika. Da parafraziram, trebalo je znati je li selo u Turskoj imena kao npr. naša Babina Greda ima veze s nekom babom, gredom negdje na nekom krovu ili nečim sasvim trećim. Ovo potonje je, naravski, gotovo redovito bio slučaj! Helena Tomas proputovala je sa mnom, a ponekad i mnoštvom naših studenata, velik dio Turske i Izraela koji se spominju u knjizi. Položila je veliku žrtvu strpljivo čekajući, najčešće nešto čitajući, dok sam ja oduševljeno snimao nekih tamo *pet kamena na hrpi* i nikako nije mogla shvatiti zašto je proputovala tisuće kilometara da bi došla na mjesta na kojima nije bilo kiklopskih zidina i blještavila brončanodobnih mačeva. Bezbroj je puta nosila moj teški ruksak s fotografskom opremom, nagovarala izraelske vojnike da nas puste u Jerihon na „vrućoj“ Zapadnoj obali i onda čak našla način da uđemo u njega kad je to bilo logistički (i politički) gotovo nemoguće. Na jednom od putovanja zatekli smo se na makadamskoj cesti okruženi s barem 150 ovaca. Lijevo od nas pustoš, a desno, praktički uz kotače auta, grandiozni Eufrat. Sjedili smo u autu i čekali da nas ovce promotre i prođu. Bili smo toliko duboko u jugoistočnoj Turskoj da tri dana nismo naišli baš ni na koga tko je znao jednu riječ engleskog ili nekog drugog jezika, osim turskog. Između mnoštva ovaca glavu su promolila dva pastira, svaki od po jedva možda 11 godina. Jedan je pokucao na staklo auta i zavapio: *Sigara, sigara!*. Nismo imali cigarete, a on je, shvativši da smo stranci, istočnjački ponosno položio svoj dlan na prsa i rekao: *I am Muharem, what is your name?* Tamo, u užarenoj dolini Eufrata, razriješio je drevnu jezičnu barijeru Babilonske kule. Dok smo se smiješili njihovoj simpatičnosti i originalnosti, Helena je mirno rekla: *Ne brini, da nekome i ispričam gdje si me ovaj puta odveo i što se upravo dogodilo nitko mi ne bi ni vjerovao*.

Zahvalu također dugujem tehničkoj ekipi FF Pressa, koja je zdušno navijala da knjiga bude uopće dovršena. Godinama. Ivanka, Ivana i Borise: hvala! U svakom smislu, oni su bili ona, silno potrebna, podrška van struke. Marko Maraković napravio je naslovnicu gotovo pet godina prije nego što ju je stavio kao korice, što samo po sebi štošta govori, a knjigu sjajno oblikovao da je onakva kakvu ju vidite. Na koncu, da bi knjiga krenula u tehnički dio pripreme, lektorica Katarina Starčević čudesnom je brzinom i preciznošću lektorirala cijeli tekst i time bila jedan od ključnih faktora da tehnički dio krene na vrijeme u pripremu za tisak.

U završnim fazama pisanja moja se profesorica „jezika struke“ s doktorskog studija Azra Plićanić Mesić toliko prevarila u mom znanju i vještina-ma vezanim uz njemački jezik da je dijelove nekih poglavlja sama morala gramatički korigirati da bih ih mogao slati na recenziju u Berlin. Kad spominjem Berlin, još jednom moram spomenuti Jensa Notroffa i zahvaliti mu na njegovim bravuroznim akvarelima Göbekli Tepea iz njegove osobne autorske zbirke, koje je velikodušno ustupio za potrebe ilustracija poglavlja o tom lokalitetu i mom dragom prijatelju *Darmstädteru*, Svendu Hansenu koji mi je omogućio nemjerljivo koristan studentski boravak u literaturom nepresušnoj biblioteci Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu.

Dakle, vrlo je očigledno da ove knjige ne bi bilo da nisam iza sebe imao vojsku prijatelja i kolega koji su svi dali dio svoga vremena, svatko na svoj način, i tako omogućili kako početak, tako i završetak pisanja ovog rukopisa. Svima onima koje sam nenamjerno izostavio i zaboravio u ovom popisu uz ispriku najtoplije zahvaljujem. Valja još reći da možda malo, za ovakvu priliku, neobičan i osoban ton poglavlja o Göbekli Tepeu treba pripisati divnoj osobi, čudesno toplom i skromnom čovjeku, vrhunskom znalcu, koji je otkrio i iskopavao (sa svojim suradnicima, što uključuje i Jensa) jednu od najvećih senzacija arheologije ikad otkrivenu. Zahvaljujem mu na svakom susretu, riječi, gostoprimstvu u svome domu u Urfi i anegdota-ma koje je tako živopisno znao ispričati. Njemu, Klausu Schmidtu, zahvaljujem na jednoj posebnoj večeri i sasvim posebnoj krigli piva. Ta je krigla fermentirane (a fermentacija je ovdje ključna) tekućine u mojoj karijeri štošta promijenila... Također velika zahvala pripada doajenu bliskoistočne arheologije, posljednjem doktorskom studentu legendarne Katheleen Kenyon, Andrewu M. T. Mooreu, na detaljima oko otkrića i iskopavanja na Abu Hureyri. Njegova kompleksna monografija o iskopavanju tog lokaliteta, *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra* (2000.), još uvijek predstavlja jednu od, uz dužno poštovanje prema drugima, najboljih sinteza ikad napisanih o jednom lokalitetu.

Posebna zahvalnost, dakako, ide recenzentima rukopisa, prof. Nenadu Tasiću (Univerzitet u Beogradu) i prof. Dušanu Boriću (Sapienza, Università di Roma), koji su vrlo dobro upoznati s mojim radom, a posebno sam ponosan na činjenicu što naše iznimno prijateljstvo datira iz doba kada je prijateljavanje na srpsko-hrvatskim relacijama bilo, u najmanju ruku, neobično.

Kako to i treba biti, na kraju zahvaljujem mojoj obitelji. Najvećim kolateralnim žrtvama ovog rada. Oni su preuzeli najteži teret u procesu pisanja ove knjige. Njihova strpljivost, razumijevanje i nesebična podrška omogućili su mi da se potpuno posvetim radu kada se bližio termin predaje teksta, stoga bez njihove žrtve, vremena i ljubavi ovo djelo ne bi bilo moguće. U tom smislu, ova knjiga nije samo rezultat mog truda već i odraz njihove neizmjerne podrške koju su mi pružali u svakoj fazi pisanja.

Naši pisani spomenici vraćaju nas samo milijunti dio puta unatrag do stvaranja živog svijeta. Naš početak, ključni događaji i rani razvoj nisu nam dostupni, niti su zapisani u živućoj memoriji i analizama naše vrste.

Spoznaja o vlastitom iskonu nam je patetično i uznemirujuće plitka.

- Carl Sagan

